Мікромегас[125]

Розділ перший

Подорож жителя планетної системи зірки Сіріус на планету Сатурн

На одній з планет, що обертаються довкола зірки, званої Сіріус, жив вельми розумний юнак, з яким я мав честь познайомитися під час його останньої мандрівки на наш маленький мурашник; звали того юнака Мікромегас[126] – ім'ям, яке дуже личить усім великим. На зріст він був вісім льє: під вісьмома льє я розумію двадцять чотири тисячі геометричних кроків[127] по п'ять футів[128] у кожному.

Котрі-небудь алгебраїсти, люди завжди корисні для суспільства, відразу ж візьмуться за перо та й вирахують, що оскільки добродій Мікромегас, житель зоряної системи Сіріус, має від голови до п'ят двадцять чотири тисячі кроків, тобто сто двадцять тисяч ступнів, а ми, земляни, маємо лише п'ять футів; і окружність нашої планети дорівнює дев'яти тисячам льє, отож вони, кажу, вирахують, що планета, яка породила Мікромегаса, в двадцять один мільйон шістсот тисяч разів більша по колу від нашої маленької Землі. Для природи – це звичайнісіньке явище. Коли порівняти держави яких-небудь німецьких або італійських князьків, які можна об'їхати за півгодини, з імперіями Туреччини або Китаю, то це буде тільки слабким прообразом того дивовижного різноманіття, що існує в природі.

Оскільки його ясновельможність був такого зросту, як я сказав, наші скульптори і художники, безперечно, погодяться на тому, що він міг мати талію в п'ятдесят тисяч футів – це якраз майже ідеальна пропорція.

Мікромегас – один з найосвіченіших умів сучасності; він багато чого знає і сам відкрив деякі істини. Ще навчаючись у єзуїтському колежі

своєї планети, як цього вимагав їхній звичай, він у віці лише двохсот п'ятдесяти років завдяки гостроті свого розуму довів понад п'ятдесят теорем Евкліда.[129] Тобто на вісімнадцять більше, ніж Блез Паскаль,[130] який, довівши, коли грався (так свідчить його сестра),[131] тридцять дві теореми, став опісля досить пересічним геометром і дуже поганим метафізиком. У віці чотириста п'ятдесяти років, коли Мікромегас вступив у пору юнацтва, він дослідив анатомію безлічі комашок, які не мають і ста футів у діаметрі і яких не видно під звичайним мікроскопом; написав про це дуже цікаву книгу, яка, проте, завдала йому чимало клопоту. Муфтій[132] його країни, чоловік доскіпливий і тупий, подав на автора в суд, заявивши, що в книзі є підозрілі, неподобні, зухвалі, єретичні й заражені єрессю думки, – йшлося про те, чи тотожна субстанційна форма бліх та слимаків Сіріуса. Мікромегас захищався дотепно і привернув на свій бік жіноцтво. Процес тривав двісті двадцять років, і зрештою муфтій домігся, що законники книжку заборонили, хоча й не читали її, а авторові було на вісімсот років заборонено з'являтися при дворі.

Те, що його прогнали з двору, який загруз у чварах та дріб'язковості, дуже мало засмутило Мікромегаса.

Він склав кумедну пісеньку про муфтія, на яку той зовсім не звернув уваги, потім пустився в мандри з планети на планету, аби завершити, як то кажуть, виховання розуму та почуттів.[133] Ті, хто звик подорожувати в поштових диліжансах або каретах, навряд чи зможуть уявити собі екіпажі горішніх сфер; тулячись на своїй малесенькій грудці багна, ми не можемо зрозуміти чогось такого, що виходить за межі наших уявлень. Що ж до Мікромегаса, то він чудово знався на законах гравітації, на силах притягання й відштовхування. Він так уміло користувався ними, що з допомогою то сонячного променя, то якоїсь комети, перелітав зі своїми слугами з планети на планету, наче пташка з гілки на гілку. За короткий час він облетів весь Молочний Шлях, і тут я мушу сказати, що ніколи він не бачив поміж зорями, якими цей шлях усіяний, прегарного, емпіричного неба, того, яке буцімто спостерігав славний вікарій Дергем[134] у свою підзорну трубу. Я аж ніяк не

стверджую, що в шановного Дергема поганий зір, крий боже! Але Мікромегас був на місці, він дуже спостережливий, і я не хочу суперечити нікому. Зробивши добрий гак, Мікромегас прибув на планету Сатурн. Хоч як він звик до всяких дивовиж, та, побачивши цю маленьку планету і її крихітних жителів, не зміг стриматися від зверхньої посмішки, яка інколи з'являється навіть на устах найповажніших мудреців. Бо ж справді Сатурн більший від Землі лише в дев'ятсот разів, і жителі його просто карлики, заввишки в тисячу туазів,[135] чи щось біля цього. Спочатку Мікромегас трохи посміявся зі своїми слугами з цих людей – приблизно так, як сміється котрий-не-будь італійський музикант з музики Люллі,[136] коли приїздить до Франції. Але завдяки своєму гострому розумові сіріусянин швидко зрозумів, що мисляча істота не обов'язково мусить видаватися смішною, якщо має тільки шість тисяч футів на зріст. Спершу здивувавши сатурнян, Мікромегас потім зблизився з ними. Він подружився із секретарем Сатурнянської академії,[137] чоловіком великого розуму, який, щоправда, нічого не винайшов, але дуже добре вмів переказувати чужі відкриття, складав непогані віршики і робив складні обрахунки. Щоб потішити читачів, наведу незвичайну розмову, яка відбулася між Мікромегасом та паном секретарем.

Розділ другий

Розмова сіріусянина з жителем Сатурна

Коли його ясновельможність улігся, а секретар підійшов до його обличчя, Мікромегас мовив: "Слід визнати, що природа дуже різноманітна". – "Атож, – відповів сатурнянин. – Природа – наче квітник, у якому квіти..." – "Ет, облиште цей ваш квітник", – урвав його Мікромегас. – "Природа, – знов почав секретар, – це збіговище білявих і чорнявих дівчат, чиї зачіски..." – "До чого тут чорняві?" – відрубав Мікромегас. – "А ще вона – як галерея портретів, чиї обличчя..." – "О ні! – сказав мандрівник. – Повторюю: природа є природою. Навіщо вишукувати якісь порівняння?" – "Щоб зробити вам приємність", – відповів секретар. – "Я не хочу, щоб мені робили приємність, – сказав

мандрівник. – Я хочу, щоб мені розповіли про те, чого я не знаю. Почнімо з того, скільки органів чуття мають люди вашої планети". – "Сімдесят два, – відповів академік, – і ми постійно нарікаємо, що нам їх бракує. Наша уява випереджає наші потреби, і нам здається, що це дуже мало – усього сімдесят два чуття, одне планетне кільце і п'ять місяців.[138] Отож, незважаючи на свою допитливість і на те, що сімдесят два чуття породжують чимало пристрастей, ми весь час нудьгуємо". – "Охоче вам вірю, – сказав Мікромегас, – на своїй планеті ми маємо близько тисячі різних чуттів, і, одначе, завжди нам чогось хочеться, і постійно тривожать відчуття, що ми істоти нікчемні і є створіння набагато досконаліші від нас. Я трохи бачив світу, зустрічав смертних, які дуже поступаються нам: бачив і довершеніших, але ніколи не траплялося мені живої істоти, чиї бажання дорівнювали б її справжнім потребам, а потреби – можливостям їх задоволення. Може, коли-небудь я потраплю на планету, де всього вдосталь; та досі ще ніхто не сказав, де вона є". Тут сатурнянин і Мікромегас пустилися в здогади; одначе після цих дуже дотепних і дуже непевних розумувань треба було переходити до фактів. "Скільки ви живете?" – спитав мандрівник із Сіріуса. – "О, зовсім мало", – відповів маленький сатурнянин. – "Те саме, що й у нас, – зауважив Мікромегас. – Ми весь час на це нарікаємо. Мабуть, це загальний закон природи". – "На жаль, – зітхнув сатурнянин, – ми живемо тільки п'ятсот великих обертань сонця. На земний рахунок це становить приблизно п'ятнадцять тисяч років. Як бачите, ми вмираємо, по суті, навіть не поживши; наше життя – це точка на лінії часу, наше існування – це мить, наша планета – атом. Тільки-но почав пізнавати істину, як настає смерть. Я, наприклад, не зважуюся складати ніяких планів; почуваю себе краплею води в безмежному океані. Мені соромно, а надто перед вами, що я така нікчемна істота".

Мікромегас на це йому відповів: "Якби ви не були філософом, я побоявся б завдати вам прикрості, сказавши, що наше життя в сімсот разів довше від вашого; та ви чудово знаєте, що коли треба віддати своє тіло стихіям і відродити природу в іншій формі, тобто померти, коли настає хвилина цього перетворення, то байдуже, чи жив ти вічність, чи один день. Я бував у світах, де живуть у тисячу разів довше, ніж ми, і

бачив, що там теж невдоволені. Та всюди є розважливі люди, які вміють змирятися з долею і хвалити творця природи. Він розкидав у всесвіті безліч усякого різновиддя, що водночас поєднується з дивовижною однорідністю. Скажімо, всі мислячі істоти неоднакові, але вони схожі між собою тим, що наділені розумом і бажанням. Матерія є всюди, вона безмежна, але має на кожній планеті інші властивості. Скільки таких властивостей нараховуєте ви на Сатурні?" – "Якщо ви маєте на увазі ті властивості, без яких, на нашу думку, планета не могла б бути такою, як вона є, – відповів сатурнянин, – то ми нараховуємо їх триста – наприклад, протяжність, непроникність, рухомість, гравітаційність, подільність тощо". – "Очевидно, – зауважив мандрівник, – цього невеликого числа досить для тієї мети, яку поставив творець перед вашою маленькою оселею. Я захоплююсь його мудрістю і в усьому бачу не тільки відмінності, але й подібність. Ваша планета маленька – маленькі і її мешканці. Ви маєте мало чуттів, а ваша матерія – мало властивостей. Усе це витвір провидіння. А якого кольору ваше сонце при ретельному обстеженні?" – "Біле з жовтим відтінком, – відповів сатурнянин. – А розклавши його промінь, ми знаходимо в ньому сім кольорів". – "Наше сонце майже червоне, – сказав сіріусянин, – а його світло розкладається на тридцять дев'ять простих кольорів. Інші сонця, поблизу яких я бував, так само різняться між собою, як обличчя жителів вашої планети".

Після кількох таких запитань він поцікавився, скільки на Сатурні істотно відмінних субстанцій, і дізнався, що їх нараховують лише близько тридцяти, як-от: бог; простір; матерія; об'ємні істоти, наділені чуттями; об'ємні істоти, наділені чуттями і розумом; істоти, наділені розумом, але позбавлені об'єму; істоти, що взаємно проникають, і такі, що не проникають, та інші. Сіріусянин, який у себе на планеті знав аж триста різних субстанцій, а під час мандрів відкрив ще три тисячі, дуже здивував філософа-сатурнянина. Поговоривши отак протягом одного сонячного обертання і повідомивши один одному трохи з того, що знали, і багато з того, чого не знали, вони вирішили податися разом у невеличку філософську мандрівку.

Розділ третій

Спільна мандрівка сіріусянина та сатурнянина

Наші два філософи вже наготувалися пірнути в атмосферу Сатурна, прихопивши чимало всяких математичних інструментів, коли перед ними з'явилася вся в сльозах коханка сатурнянина і стала благати його зректися свого наміру. Це була вродлива маленька чорнявка, усього шестисот шістдесяти туазів на зріст, але вона дуже вміло надолужувала свою крихітність іншими чарами. "О, жорстокий! – вигукнула вона. – Півтори тисячі літ я опиралась тобі, а тепер, коли я вже почала здаватись і провела тільки сто років у твоїх обіймах, ти покидаєш мене задля подорожі з якимось велетнем із чужої планети; можеш забиратися геть, ти завжди відчував до мене тільки цікавість, а не любов; якби ти був справжнім сатурнянином, ти лишався б вірним мені. Куди ти втікаєш від мене? Чого хочеш? Наші п'ять місяців блукають менше, ніж ти; наше планетне кільце не таке мінливе, як ти. А я ж уже нікого більше не покохаю". Філософ обняв дівчину і заплакав разом із нею, хоча й був філософом; а вона, на мить знепритомнівши, невдовзі втішилася з якимось сатурнянським дженджиком.

Тим часом двоє допитливих друзів вирушили в дорогу; спочатку побували на кільці Сатурна, що виявилось майже пласким, як правильно визначив один славетний житель нашої маленької планети.[139] Потім походили з місяця на місяць; коли перейшли на останній, поблизу пролітала комета, і вони стрибнули на неї зі своїми слугами та інструментами. Пролетівши близько ста п'ятдесяти мільйонів льє, вони дісталися супутників Юпітера. Потім перейшли на сам Юпітер, прожили там цілий рік і розкрили чимало цікавих таємниць, які нині вже було б надруковано, якби пани інквізитори не знайшли в цьому трактаті недозволені вислови. Та я прочитав рукопис у бібліотеці славного архієпископа де…, який поставився до мене напрочуд приязно і ласкаво дозволив переглянути свої книжки, за що я йому вельми вдячний.

Та вернімося до наших мандрівників. Покинувши Юпітер, вони перетнули близько ста мільйонів льє космічного простору і наблизилися до планети Марс, що, як відомо, в п'ять разів менша за нашу маленьку Землю; там вони побачили два місяці, які прислужують цій планеті і яких не змогли помітити наші астрономи. Я добре знаю, що отець Кастель[140] із властивою йому дотепністю висловиться проти існування цих двох місяців; але я покладаюся на тих, хто міркує за аналогією. Ці славні філософи знають, як важко було б Марсу, так віддаленому від Сонця, обійтися без цих двох місяців. Та хай там як, а нашим мандрівникам усе це здалося надто маленьким, і, засумнівавшися, чи можна там лягти й поспати, вони рушили далі, як ті подорожні, що не бажають ночувати в брудному сільському заїзді, а йдуть до найближчого міста. Однак сіріусянин та його супутник незабаром пожалкували. Подолали чималий шмат дороги, проте нічого не знайшли. Нарешті запримітили слабеньке світло: то була Земля; її розміри викликали жаль у гостей, які прибули з Юпітера. Та щоб не каятися вдруге, вони вирішили тут зупинитися. Перебралися на хвіст комети, а потім, побачивши полярне сяйво, переступили на нього і спустилися на Землю на північному березі Балтійського моря. Це сталося, за новим стилем,[141] п'ятого липня тисяча сімсот тридцять сьомого року.

Розділ четвертий

Що з ними сталося на земній кулі

Трохи відпочивши, вони поснідали двома горами, які досить смачно приготували їм слуги. Потім вирішили оглянути маленьку планету, на яку спустилися. Спершу попрямували з півночі на південь. Звичайний крок сіріусянина та його слуг дорівнював приблизно тридцяти тисячам футів; карлик-сатурнянин захекавшись біг за ними; щоб не відстати, йому доводилося робити близько дванадцяти кроків, у той час як його товариш ступав один раз; уявіть собі (якщо можна робити таке порівняння) маленького песика, який біжить за капітаном гвардії прусського короля.

Оскільки ці чужоземці ішли досить швидко, вони обігнули Землю за тридцять шість годин; Сонце чи, вірніше, Земля робить таку подорож за добу; але не слід забувати, що куди легше крутитися довкола своєї осі, аніж переставляти ноги. Отож незабаром вони повернулися на те місце, звідки вирушили, перебрівши по дорозі маленьку калюжу, майже невидиму для їхнього ока, що зветься Середземним морем, і побачивши ставок, який під назвою Великого океану омиває нашу кротячу купину. Карликові цей океан сягав тільки до колін, а Мікромегас лише вмочив у нього стопи. Дорогою вони робили все можливе, щоб дізнатися, чи ця планета населена; низько нахилялися, лягали на землю, мацали все руками; та очі їхні не могли розгледіти, а руки намацати тих маленьких істот, що ними кишить Земля, у них не виникало найменшого відчуття, яке підтвердило б, що ми та наші брати, жителі цієї планети, маємо честь на ній існувати.

Карлик, який іноді робив надто поквапні висновки, зразу вирішив, що на Землі ніхто не живе. Його основним аргументом було те, що він нікого не бачив. Мікромегас делікатно дав йому на здогад, що це міркування хибне. "Своїми малими очима ви не бачите деяких зірок п'ятдесятої величини, які я бачу дуже добре, – мовив він. – Тож чи зробите ви з цього висновок, що ті зірки не існують?" – "Але ж я добре мацав руками", – відповів карлик. – "Ви могли їх і не відчути", – заперечив Мікромегас. – "Ця планета дуже погано збудована, – сказав карлик. – Усе тут таке нерівне, таке хаотичне. Погляньте на ці струмочки – жоден із них не тече прямо; або на ці ставки – вони ні круглі, ні квадратні, ні овальні, а якісь безформні; а оці гострі каменюки, якими наїжачилася планета і об які я пооббивав собі ноги. (Це він мав на думці наші гори.) А зверніть увагу на форму всієї кулі – вона сплющена й обертається довкола Сонця так криво, що клімат у полярних районах, мабуть, зовсім непридатний для життя. Та головна причина, чому я вважаю цю планету незаселеною, – це те, що жодна розважлива істота не погодиться на ній жити". – "Цілком можливо, – відповів Мікромегас, – що на цій планеті живуть істоти нерозважливі. До того ж я гадаю, що в усьому цьому є якийсь сенс. Вам здається тут усе нерівним, бо на Сатурні та Юпітері поверхня вирівняна під шворочку. Але, може, якраз

тому на цій планеті такий непорядок. Я ж вам казав, що під час своїх мандрів бачив багато всякого різновиддя". На всі доводи супутника сатурнянин знаходив свої аргументи. Суперечці ніколи не настав би кінець, якби, на щастя, Мікромегас, захопившись розмовою, не порвав нитку свого діамантового намиста. Камінці розсипались по землі; то були гарні намистини, одні – більші, другі – менші, вагою від п'ятдесяти до чотирьохсот фунтів. Карлик підібрав кілька камінців і, наблизивши їх до ока, уважно оглянув. "Ці діаманти обточені так, – зауважив він, – що можуть бути чудовими мікроскопами". Тоді взяв один такий маленький мікроскоп діаметром сто футів і подивився в нього. Мікромегас вибрав собі діамант у дві тисячі п'ятсот футів. Камінці були дуже гарні; але спочатку мандрівники нічого крізь них не побачили: око мусило звикнути. Нарешті сатурнянин помітив якусь цяточку, що мелькала у водах Балтійського моря: то був кит. Спритно підхопивши його мізинцем і переклавши на ніготь великого пальця, карлик показав кита Мікромегасові, який уже вдруге засміявся, дивом дивуючись, що живі створіння можуть бути такими крихітними. Переконавшися, що наша Земля заселена, сатурнянин одразу ж подумав, що на ній живуть лише кити, й, оскільки був ученим, захотів дізнатися, яким чином цей атом рухається, чи він наділений розумом, волею та відчуттям свободи. Мікромегас терпляче обстежив тварину і дійшов висновку, що нема ніяких підстав вважати, що там усередині є душа. Мандрівники схильні були вже думати, що на нашій планеті немає жодної розумної істоти, коли раптом побачили в мікроскоп щось навіть більше, ніж кит; воно плавало на водах Балтійського моря. Як відомо, саме в той час вертався від Північного кола цілий виводок філософів,[142] що провадили там дослідження, про які доти ніхто й подумати не міг. Газети повідомляли, що їхній корабель зазнав аварії біля берегів Ботнічної затоки і що їм насилу пощастило врятуватись. Але на цьому світі ніколи не знаєш підґрунтя справи. Зараз я розповім вам, як це справді було; від себе нічого не додаватиму, хоча для історика це не так легко.

Розділ п'ятий

Відкриття та роздуми обох мандрівників

Мікромегас обережно простяг руку в тому напрямку, де з'явився предмет, виставив два пальці, потім відсмикнув їх, боячись схибити, але зрештою таки схопив корабель із тими добродіями на борту і поставив собі на ніготь, остерігаючись, щоб не розчавити його. "Ось тварина, яка дуже різниться від першої!" – вигукнув карлик із Сатурна. А велетень із Сіріуса переклав уявну тварину собі на долоню. Пасажири та екіпаж судна, вирішивши, що їх підняв ураган і викинув на якусь скелю, сполохано заметушились; матроси викинули Мікромегасові на долоню барила з вином, а потім пострибали туди й самі. Геометри схопили свої секстанти,[143] квадранти[144] та лапландських дівок[145] і спустилися на пальці велета. Зчинили таку метушню, що Мікромегас почув нарешті, як щось ворушиться й лоскоче його: то був залізний лом, який встромили йому на цілий фут у вказівний палець. Відчувши цей укол, Мікромегас вирішив, що з крихітної істоти, яку він тримав на долоні, щось вискочило. Однак далі цього здогаду він не пішов. Мікроскоп, у якому ледве розрізнялися кит і корабель, не міг уловити таких істот, як люди. Я не хотів би образити чийогось самолюбства, але просив би з усією серйозністю зробити зі мною маленький підрахунок: якщо вважати, що зріст людини дорівнює приблизно п'яти футам, то на Землі вона не більший предмет, ніж створіння заввишки в одну шестисоттисячну п'яді на кулі окружністю в десять футів. Тепер уявіть собі істоту, яка могла б помістити на своїй долоні Землю і мала б схожу з нами будову тіла. Цілком можливо, що таких істот у всесвіті дуже багато; ось тепер і зважте, прошу вас, що вона подумала б про ті битви, які ми провадимо, щоб захопити у ворога якісь два села.

Я не сумніваюся, що коли цей твір потрапить у руки якомусь капітанові, він одразу ж накаже збільшити на два вершки висоту ківерів своїх гренадерів. Але я змушений його попередити, що він даремно старається; і він, і його солдати однаково залишаться нескінченно малими величинами.

Яку надзвичайну спостережливість повинен був виявити наш сіріусянський філософ, щоб таки помітити атоми, про які я тільки-но говорив! Коли Левенгук і Гартсекер[146] уперше побачили, чи вважали,

що бачать, ті клітинки, з яких ми складаємось, вони зробили не таке приголомшливе відкриття. Яку втіху відчув Мікромегас, спостерігаючи, як ворушаться ці крихітні механізми, і стежачи за всіма їхніми рухами! Як радісно він скрикнув, подавши своєму супутникові один з мікроскопів! "Я бачу їх! – в один голос повторювали філософи. – Он вони щось переносять, нахиляються, знов випростовуються". У них аж руки тремтіли від радості, що вони бачать такі незвичайні істоти, та від страху, що можуть згубити їх з очей. Сатурнянин, перейшовши від повного недовір'я до надмірного легковір'я, вирішив, що ті істоти саме трудяться над продовженням свого роду. "Ага! – вигукнув він. – Я застав природу зненацька!"[147] Та філософ помилився, як це часто трапляється, незалежно від того, чи користуєшся ти мікроскопом чи ні.

Розділ шостий

Як вони зав'язали стосунки з людьми

Мікромегас, набагато спостережливіший, ніж карлик, ясно побачив, що атоми розмовляють між собою; він звернув на це увагу супутника, який, хоч і зрозумів свою помилку щодо розмноження, не хотів повірити, що подібні істоти можуть обмінюватися думками. Як і сіріусянин, він мав хист до мов; але не чуючи, щоб атоми розмовляли, він зробив із цього висновок, що вони не наділені даром мови. Та й справді, чи ж можуть такі мікроскопічні створіння мати голосові зв'язки і про що, зрештою, їм говорити? Для цього треба думати; а якщо вони думають, то повинні мати щось схоже на душу. Припустити ж існування в цих істот душі видавалось йому безглуздим. "Але ж, – мовив сіріусянин, – ви тільки-но вважали, що вони кохаються; а чи ж можна кохатися, ні про що не думаючи, нічого не говорячи або хоча б не бажаючи порозумітися одне з одним? Чи ви гадаєте, що легше зробити дитину, ніж висловити думку?" – "Для мене і перше й друге видається великою таємницею. Я не смію тепер ані стверджувати щось, ані заперечувати, – відповів карлик. – Не маю більше власної думки. Треба спершу дослідити цих комах, а вже потім поговоримо про них". – "Слушно сказано", – підтримав його Мікромегас. Він дістав ножиці, обстриг собі нігті і, склавши кусок нігтя,

зрізаного з великого пальця, у формі широкої лійки, зробив щось подібне до великого гучномовця; вузький кінець він приклав до вуха, а широким накрив корабель та його екіпаж. Коловидні волокна нігтя вловлювали найтихіші шерехи, і, таким чином, філософ з іншої планети почув дзижчання земляних комах. Через кілька годин йому пощастило розчути окремі слова, а потім і зрозуміти французьку мову. Карлик зробив те саме, хоча це коштувало йому більших зусиль. Здивування мандрівників зростало з кожною хвилиною. Вони чули, що мікроскопічні комахи обмінюються думками, і це диво природи здавалось їм нез'ясовним. Ви, певно, здогадуєтесь, що сіріусянин та карлик горіли бажанням зав'язати з атомами знайомство; карлик, однак, боявся, що його громоподібний голос, а надто голос Мікромегаса, може оглушити комах і вони нічого не розчують. Треба було послабити його силу. Обидва вклали собі в рот щось подібне до маленьких зубочисток, які торкалися гострим кінцем корабля. Сіріусянин посадив карлика собі на коліна, а корабель з екіпажем поклав на ніготь. Уживши ці заходи остороги та ще багато інших, Мікромегас нахилив голову і, намагаючись говорити якомога тихше, почав:

"Невидимі комахи, народжені у глибинах нескінченно малого! Я славлю Творця за те, що він ласкаво відкрив мені ці, здавалося б, непроникні таємниці. Можливо, при моєму дворі на вас не звернули б найменшої уваги; але я не зневажаю нікого і пропоную вам свою опіку".

Мабуть, ніхто ніколи не був так приголомшений, як люди, що почули слова Мікромегаса. Вони не могли збагнути, звідкіля лунають ці звуки. Корабельний священик став говорити молитви, проганяючи нечистого; [148] матроси почали лаятись, а філософи – розробляти систему; однак жодна система не допомагала їм зрозуміти, хто до них промовляє. Тоді карлик із Сатурна, чий голос був тихший, пояснив людям у кількох словах, з якими істотами вони мають справу. Сказав, що вони прибули з планети Сатурн, пояснив, хто такий пан Мікромегас; а далі висловив їм своє співчуття, що вони такі маленькі, спитав, чи завжди були вони в такому жалюгідному стані, близькому до справжнього небуття, поцікавився, що вони роблять на цій планеті, яка, певно, належить

китам, чи щасливі вони, чи розмножуються, чи мають душу, і поставив ще із сотню подібних запитань.

Найсміливіший із учених, ображений тим, що хтось засумнівався, чи є в нього душа, наставив на співрозмовника діоптри свого квадранта, провів два виміри, а при третьому мовив так: "Ви гадаєте, пане, що оскільки маєте тисячу туазів від голови до п'ят, то ви є..." – "Тисячу туазів! – вигукнув карлик. – Боже праведний! Звідки він може знати мій зріст? Тисячу туазів! Він не помилився ані на п'ядь! Цей атом мене виміряв, він – геометр і знає мої розміри, а я дивлюся на нього крізь мікроскоп і навіть не уявляю, який він заввишки!" – "Так, я виміряв вас, – відповів фізик, – а зараз виміряю і вашого супутника-велетня". Пропозицію було прийнято; його ясновельможність витягся долі на весь зріст, бо якби він стояв, голова його була б високо над хмарами. Наші філософи встромили йому високу щоглу в те місце, яке доктор Свіфт[149]неодмінно назвав би повним ім'ям, але я втримаюся від цього, бо надто шаную дам. А потім за допомогою системи пов'язаних між собою трикутників обчислили, що предмет, який лежить перед ними, є юнаком заввишки у сто двадцять тисяч футів.

Тоді Мікромегас виголосив такі слова: "Тепер я бачу, як ніколи, що не можна судити про речі за їхньою видимою величиною. О Боже, який наділив розумом істоти, що видаються такими мізерними! Створити безмежно мале і безмежно велике не коштує тобі ніяких зусиль. І якщо тільки існують істоти, менші від оцих, то, мабуть, вони можуть переважати розумом тих велетів, що їх я бачив у космосі; одна їхня ступня накрила б усю планету, на яку я спустився".

Один із філософів відповів йому, що він може не сумніватися – розумні істоти, менші за людину, справді існують. Він розповів про бджіл, не Вергілієві казки,[150] а те, що наукою відкрив Сваммердам[151] і анатомічно дослідив Реомюр.[152] Потім сказав, що існують тварини, які для бджіл є тим самим, чим бджоли є для людини, або ж сам сіріусянин для тих величезних істот, про яких він щойно казав, або ті велетенські істоти для інших істот, яким вони видаються

мізерними атомами. Помалу зав'язалася цікава розмова, і Мікромегас мовив такі слова:

Розділ сьомий

Розмова з людьми

"О розумні атоми, в яких одвічна Істота захотіла втілитися в усій своїй могутності та мудрості! Ви, звичайно, втішаєтеся на своїй планеті найчистішою радістю, бо, маючи так мало матерії й так багато духу, ви, напевне, живете тільки любов'ю та роздумами, тобто справжнім життям розумних істот. Досі я ніде не бачив справжнього щастя, але воно, безперечно, тут!" На ці слова філософи скрушно похитали головами; а один із них, найвідвертіший, щиро зізнався, що, окрім невеликої кількості мало шанованих на Землі людей, усі інші – то зграя божевільних, лютих і безталанних. "У нас більше матерії, ніж потрібно для того, щоб чинити зло, – сказав він, – якщо тільки зло спричиняється матерією; і забагато духу, якщо зло спричиняється духом. Чи знаєте ви, що в цю саму хвилину, коли я розмовляю з вами, сто тисяч божевільних нашої породи в капелюхах[153] ріжуться із сотнею тисяч таких самих істот у чалмах; і так ведеться на всій Землі з давніх-давен?" Сіріусянин здригнувся і спитав, яка причина цих жахливих чвар між такими кволими тваринами. "Ідеться про клапоть землі, не більший за вашу п'яту,[154] – відповів філософ. – Та це зовсім не означає, що хтось із тих мільйонів, які ріжуть одне одного, хоче скористатися з цього клаптя землі. Одні б'ються за те, щоб він дістався людині, яку звуть султаном, а інші – людині, яку бозна-чому називають кесарем. Усі вони ніколи не бачили й не побачать цього спірного клаптя землі; і майже жодна з істот, які ріжуться між собою, ніколи не бачила істоти, заради якої б'ється".

"О нещасні! – обурено вигукнув сіріусянин. – Звідки в них така жорстокість! Мене пориває ступити три кроки й розчавити ногами весь цей мурашник нікчемних убивць".

"Не завдавайте собі клопоту, – відповіли йому. – Вони знищать себе й самі. Знайте, що за десять років не лишиться й сотої частини цих бідолах; та навіть, якби вони не взялися за мечі, їх усіх повалив би з ніг голод, виснажлива праця та нестриманість. Проте карати слід би не їх, а тих варварів, які, сидячи в своїх кабінетах і перетравлюючи ситу їжу, наказують нищити мільйони людей, а потім урочисто славлять за це Бога в своїх молитвах". Мандрівник відчув жаль до нікчемного людського племені, в якому відкрив такі разючі контрасти. "Оскільки ви представляєте розумну меншість, – звернувся він до своїх співрозмовників, – і, очевидно, нікого не вбиваєте задля грошей, скажіть мені, будь ласка, що ви робите?" – "Ми анатомуємо мух, – відповів філософ, – вимірюємо лінії, вираховуємо числа; ми доходимо згоди в двох-трьох зрозумілих для нас проблемах і провадимо нескінченні суперечки щодо двох-трьох тисяч незрозумілих". Сіріусянину та сатурнянину одразу ж спало на думку поставити цим мислячим атомам кілька запитань, щоб вияснити, в чому вони сходяться. "Яка, на вашу думку, кутова відстань від сузір'я Пса до великої зірки Близнят?" – спитав Мікромегас. Вони відповіли в один голос: "Тридцять два з половиною градуси". – "А скільки від вас до Місяця?" – "Заокруглено шістдесят земних радіусів". – "Скільки важить ваше повітря?" Мікромегас сподівався заскочити їх зненацька цим запитанням, але вони відповіли, що повітря важить приблизно в дев'ятсот разів менше, ніж дистильована вода такого ж об'єму, і в дев'ятнадцять тисяч разів менше, ніж дукатне золото. Карлик із Сатурна, вражений їхніми відповідями, ладен був прийняти за чаклунів цих істот, у яких чверть години тому не хотів визнавати існування душі.

Зрештою Мікромегас сказав: "Коли ви так добре знаєте те, що поза вами, то, певно, знаєте ще краще те, що всередині вас. Скажіть мені, що являє собою ваша душа і як ви мислите?" Філософи знову заговорили всі разом – але кожен своє. Найстарший цитував Арістотеля,[155] другий посилався на Декарта,[156] третій – на Мальбранша,[157] цей – на Лейбніца,[158] той – на Локка.[159] Старий перипатетик[160] заявив з глибокою переконаністю: "Душа – це ентелехія[161] і та причина,

завдяки якій вона має можливість бути такою, як є. Саме це проголошує Арістотель, сторінка 633 луврського видання[162]".

"Я не досить добре розумію грецьку мову", – сказав велетень. "Я теж", – відповіла філософська міль. "Чого ж ви цитуєте того Арістотеля по-грецькому?" – здивувався сіріусянин. "Бо те, чого ти не розумієш, слід цитувати мовою, якої не знаєш", – відповів учений.

Слово взяв картезіанець[163] і мовив так: "Душа – це чистий дух, який дістає усі метафізичні поняття ще в утробі матері, а вийшовши з неї, мусить іти до школи і знову вчити те, що він уже добре знав і чого більше не знатиме". – "Який же сенс, – заперечила восьмимильна істота, – бути таким ученим в утробі матері і стати невігласом, коли на обличчі виросте борода? І що ти розумієш під словом "дух"?" – "Що за дивне запитання? – відповів філософ. – Не маю про це найменшої уяви: кажуть, він пов'язаний із матерією". – "А чи знаєш ти принаймні, що таке матерія?" – "Аякже, – відповів той. – Ось, наприклад, цей камінь. Він сірого кольору, має форму, має три виміри, має вагу і може бути поділений на менші частки". – "Гаразд, – відповів сіріусянин. – Але що ж усе-таки являє собою ця річ, яка видається тобі подільною, важкою, сірою? Ти бачиш кілька її ознак: але чи знаєш ти її суть?" – "Ні", – відповів філософ. – "Отже, ти не знаєш, що таке матерія".

Тоді добродій Мікромегас звернувся до іншого філософа, якого тримав на великому пальці, і спитав у нього, що таке душа і що вона робить. "Нічого, – мовив філософ, послідовник Мальбранша. – Усе за мене робить Бог; я все бачу і здійснюю через нього, він вершить усі діла, а я ні в що не втручаюся". – "Це те саме, що не існувати взагалі, – заперечив мудрий сіріусянин. – А ти, мій друже, – звернувся він до послідовника Лейбніца,[164] – як визначаєш душу?" – "Це, – відповів філософ, – стрілка, яка показує години, тим часом як моє тіло їх відбиває; або ж, якщо хочете, вона відбиває години, тим часом як тіло показує їх; іншими словами, моя душа – дзеркало всесвіту, а тіло – оправа дзеркала: це ж цілком очевидно".

Мікроскопічний прихильник Локка[165] був теж поруч і, коли Мікромегас звернувся до нього, сказав: "Я не знаю, як думаю, але знаю, що завжди думаю у зв'язку зі своїми відчуттями. Не сумніваюся в тому, що є субстанції нематеріальні й наділені розумом; але дуже сумніваюся, чи Бог може наділити розумом матерію. Я шаную одвічну могутність – не мені обмежувати її; я нічого не стверджую; я задовольняюся тим, що вірю: на світі куди більше можливих речей, ніж нам здається".

Створіння з Сіріуса всміхнулося: цей філософ здався йому не менш мудрим, ніж інші; а карлик-сатурня-нин хотів навіть обняти послідовника вчення Локка, та не дозволила невідповідність у зрості. Однак, на лихо, озвалася ще одна комашка в чотирикутному капелюсі, [166] перебивши всіх інших комах-філософів, вона сказала, що знає таємницю буття, що цю таємницю розкрито в "Сумі" святого Томи Аквінського.[167] Це створіння зверхньо подивилося на двох небесних прибульців і заявило, що вони самі. Їхній світ, їхні сонця, їхні зірки – усе створене лише для людини. На ці слова наші два мандрівники впали один на одного, задихаючись від того невтримного сміху, який, за словами Гомера,[168] властивий богам; їхні плечі та животи так трусилися, що корабель, який сіріусянин тримав на нігті, впав у кишеню штанів сатурнянина. Обидва добродії довго шукали його, поки врешті знайшли і навіть зібрали весь екіпаж. Тоді сіріусянин знову звернувся до маленьких комашок; він говорив з ними доброзичливо, хоча в глибині душі був роздратований, що ці незмірно малі істоти наділені такою незмірно великою пихою. Він пообіцяв написати для них гарний філософський трактат, спеціально для їхнього вжитку, з якого вони дізнаються про суть усіх речей. І справді, перед тим як повернутися на свою планету, він вручив їм цю книгу, і її приставили в Париж, в Академію наук. Та коли секретар[169] розгорнув цей том, він побачив лише чисті сторінки. "Еге! – вигукнув він. – Так я і думав".

ПРИМІТКИ

125

Перше видання повісті з'явилося 1752 р у Лондоні, хоча її задум виник у Вольтера, очевидно, ще 1739 р. В одному з листів, датованих 1751 р., автор назвав повість, яку готував до друку, "давнім жартом". Саме 1739 р. філософ-письменник надіслав Фрідріху II "Реляцію про мандрівку пана барона де Ґанґана", яка і є першим начерком "Мікромегаса".

Після 1752 р Вольтер вносив лише незначні правки у текст "Мікромегаса". У цьому виданні український переклад повісті подано за Вольтер. Мікромегас // Всесвіт, № 1, 1979, с. 168–179.

126

Ім'я утворене від грецьких слів "micros" (малий) і "megas" (великий). Мікромегас – одночасно і маленький, і великий, він символ відносності будь-якої величини.

127

Геометричний крок складає 1,62 м

128

Фут – одиниця довжини від 0,283 до 0,324 м

129

Евклід (бл. 450 – бл. 380 до Р. Х.) – давньогрецький філософ, учень Сократа. Визнавав істинним лише загальне, заперечуючи істинність усього окремого, індивідуального.

130

Паскаль Блез (1623–1662) – французький філософ, математик, фізик, був автором низки відкриттів і винаходів. Поділяючи в молоді роки картезіанську концепцію раціоналістичного природничо-наукового образу світу, пізніше зосередився на філософсько-теологічній проблематиці. З філософією Паскаля Вольтер полемізував.

131

Сестра Блеза Паскаля Жільберта Пер'є (1620–1687) у "Життєписі" свого брата свідчить, що він дванадцятирічним хлопцем без сторонньої допомоги опанував основні твердження евклідової геометрії.

132

Муфтій – в ісламі вища духовна особа, якій надано право розв'язувати релігійно-юридичні питання, давати роз'яснення щодо застосування шаріату.

133

Виховання розуму та почуттів – уживаний вислів середини XVIII ст., який викликав глузування Вольтера Письменник натякає на твір французького історика і педагога Шарля Роллена (1661–1741) "Трактат про викладання красного письменства зверненням до розуму і почуттів".

134

Дергем Вільям (1657–1735) – англійський богослов, автор книг "Фізична теологія" і "Астрономічна теологія", засвідчував існування Бога, спираючись на чуда природи

135

Туаз – давня французька міра довжини (приблизно два метри)

136

Люллі Жан Батіст (Джованні Баттіста Луллі) (1632–1687), французький композитор італійського походження Фундатор французької національної оперної школи. Вольтер має на увазі гострі суперечки стосовно розвитку музичного театру, які виникли із прибуттям до Парижа італійської оперної групи під орудою Бамбіні. Прихильниками італійської опери буф стала низка французьких енциклопедистів.

137

Натяк на французького філософа і письменника Фонтенеля (1657–1757), постійного секретаря Академії наук

138

П'ять місяців – у часи Вольтера знали тільки п'ять із семи супутників Сатурна.

139

Вольтер має на увазі, зокрема, класичне дослідження "Система Сатурна" (1659) видатного голландського ученого Христіана Гюйгенса (1629–1695), у якому автор вказав, що довкола Сатурна є тонке кільце, яке до нього не прилягає

140

Кастель Шарль-Ірене (1688–1757) – вчений-єзуїт, вивчав проблеми математики і фізики, друкувався у різноманітних тогочасних виданнях Вольтер вважав Кастеля досить поверховим ученим

141

Йдеться про григоріанський календар, впроваджений у більшості країн Європи в середині XVI ст.

142

У 1736–1737 рр. група французьких учених на чолі з фізиком Мопертюі здійснила експедицію на північ Норвегії для дослідження земного меридіана.

143

Секстант – прилад, за допомогою якого вимірюють кутові віддалі між небесними об'єктами та висоту їх над горизонтом

144

Квадрант (лат.) – плоский сектор з центральним кутом 90°, 1/4 частина круга

145

Експедиція Мопертюі привезла із собою двох юних лапландок, викликавши тим жарти у наукових колах.

146

Левенгук і Гартсекер – тозоіди, Антоні Ван Левенгук (1632–1723), голландський біолог, 1667 р відкрив сперматозоїди, Ніколас Гартсекер (1656–1725), голландський учений, біолог і фізик, уперше спостерігав їх під мікроскопом.

147

Тут Вольтер пародіює справжній вислів Фонтенеля.

148

…молитви, проганяючи нечистого – тобто молитви екзорцизму

149

ДжонатанСвіфт (1667–1745) – англійський письменник, автор "Мандрів Гуллівера" Вольтер добре знав творчість Свіфта, мав його книги у своїй бібліотеці.

150

IV книга поеми Вергілія (70–90 рр. до Р. Х.) "Георгіки" присвячена життю бджіл.

151

Сваммердам – Ян Сваммердам (1637–1680) – голландський натураліст-ентомолог, автор латиномовної "Загальної історії комах", в якій він виклав оригінальну класифікацію комах.

152

Рене-Антуан Реомюр (1683–1757) – французький природознавець, автор шеститомного дослідження "Нотатки з історії комах" (1736).

153

Вольтеровий натяк на Російсько-турецьку війну 1736–1739 рр, в якій союзником Роси виступила Австрія.

154

Мається на увазі Кримський півострів

155

Аристотель (384–322 до Р. Х.) – давньогрецький філософ-ідеаліст, засновник перинатетичної школи. У своїх творах, що охопили майже всі галузі знань, прагнув узагальнити досягнення античної науки.

156

РенеДекарт (1596–1650) – французький філософ, фізик, математик, фізіолог. У теорії пізнання стояв на позиціях раціоналізму, розробляв дедуктивний метод. Розуміючи рух лише як механічне переміщення, Декарт прийшов до висновку про першопоштовх як момент втручання Бога у виникнення світу.

157

Нікола Мальбранш (1638–1715) – французький філософ-ідеаліст, представник оказіоналізму, послідовник Декарта.

158

Ґотфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716) – німецький учений, математик, філософ-ідеаліст. Розробив систему об'єктивного ідеалізму, один із родоначальників німецької ідеалістичної діалектики. Сформулював закон достатньої підстави.

159

Джон Локк (1632–1704) – англійський філософ Розвинув матеріалістичне вчення Ф Бекона про досвідне походження знань Критикував вчення Р Декарта про природжені ідеї, але водночас схилявся до ідеалізму

160

Перипатетик – послідовник вчення Арістотеля

161

Ентелехія – філософський термін вчення Арістотеля, який означає здійснення тієї якості, яка закладена в матерії як потенція Античний філософ вважав душу "першою ентелехією" організму

162

Вольтер має на увазі видання творів Арістотеля 1619 р, що належало Гійому Дювалю

163

Картезіанець – послідовник філософського вчення Р. Декарта.

164

Вольтер викладає теорію Лейбніца, за якою душа і тіло людини – це немовби дві пари годинників, виготовлених вправним майстром, вони йдуть однаково, однак не здійснюють жодного впливу один на одного.

165

Вольтер викладає класифікацію субстанції і теорію досвіду Дж. Локка, в основі якої маємо відчуття.

166

…одна комашка в чотирикутному капелюсі – схоласт-богослов Сорбонни.

167

Тома Аквінський (1225/1226 – 1274) – видатний середньовічний католицький філософ Вольтер згадує його найголовніший історико-філософський твір "Сума теологи" (1265–1274)

168

…за словами Гомера – див. поему Гомера "Іліада" (пісня 1, вірш 599).

169

Секретар – Фонтенель.